

תוכן העניינים

יא		הקדמה
		חלק ראשון — מבוא
3	הרקע לדיון	פרק א
	מקומה של קירואן במגרב המוסלמי 3; התקופה האלכלית 6; התקופה הפאטמית 8; התקופה הוירית והחורבן 11; עצמאות המגרב ומקומה של קירואן 16	
18	מקורות ומחקר	פרק ב
	היסטוריוגרפיה ימי-ביניימית 18; ספרות והיסטוריה 19; מחקר ושיטות 23	
		חלק שני — חברה
33	החברה במקום — דרך התגבשותה	פרק א
	היסוד הילידי 33; הגירה וניידות 34; רבנים וקראים 41; עדויות קדומות לקראות 43; הקראים במאות האחת-עשרה והשתיים-עשרה 47; סיכום 52	
54	אמצעי קיום של היהודים ומוסדות הקהילה	פרק ב
	מקומו של המסחר בעשייה הכלכלית 54; חקלאות ומשק חי 54; מלאכה ואומנות 58; המסחר המקומי 62; כלכלת המקום וסחר בינלאומי 65; המסחר הבין-ארצי 74; היסודות במאה התשיעית 74; תקופת הביניים — המחצית הראשונה של המאה העשירית 84; תקופת השפע והירידה — המחצית השנייה של המאה העשירית והמאה האחת-עשרה 86; המסחר הבינלאומי — השלכות חברתיות 89	
110	משפחה	פרק ג
	שלבי ההתקשרות והשלכותיהם החברתיות 111; שידוכין 111, תקופת הביניים 114; אירוסין וקידושין 114; התא המשפחתי בהתגבשותו 122; פיקוח ההורים 122; משפחת הסוחר 124; שגרת החיים 127; המשפחה הרחבה 138; תודעת השיוך 138; גילויי השיוך 139; משפחה ומוסדות — שטר ומציאות 143; משפחה בפני המוסדות 143; משפחה כמקור סמכות — התאקרתים 144; משפחה בהנהגת בית-המדרש 147; סיכום — החברה בקירואן במאות התשיעית-האחת-עשרה 151	

חלק שלישי – מוסדות

- 155 בית־הכנסת פרק א
 בית־הכנסת בקהילה 155; המקום 156; מוסד ציבורי 156; בית־הכנסת בחיי החברה 158; בית־הכנסת כמוסד משפטי 160; מקורות הסמכות 164; השוואה למוסדות ולמקורות סמכות 164; נושאי תפקידים וסמכויותיהם 165; התוכן – סדרי עבודת ה' 171; מנהגי ארץ־ישראל 171; ממנהגי בית־הכנסת במגרב והבטיהם החברתיים 172; 'מנהג קירואן' 175; הפיוטים בתפילה 176; סיכום 178
- 181 מוסדות קהילתיים פרק ב
 צדקה וסיוע הרדי 181; פדיון שבויים 181; הקדש 183; תחומי אחריות בחיי הציבור 186; סיכום 188
- 189 בית־המדרש פרק ג
 בית־המדרש בין הישיבות למוסדות המקומיים 190; הנהגת בית־המדרש לתקופותיו 192; המאה התשיעית 192; המאה העשירית 194; שלהי המאה העשירית 197, המאה האחת־עשרה 213; התלמידים 233; תוכני הלימוד 239; המאה התשיעית 239; ארון הספרים של בית־המדרש 240; רמת העיון 244; בית־המדרש בחיי המעשה בקהילה 247; בית־המדרש בעולם היהודי 249; ייחודה של המאה העשירית 250; ארון הספרים של בית־המדרש והיצירה העצמית 250; רמת העיון 253; שלהי המאה העשירית וראשית המאה האחת־עשרה 255; ארון הספרים של בית־המדרש 255; רמת העיון 259; בית־המדרש בקהילה 269; בית־המדרש בין קהילות המגרב 279; סיכום – מעמדו של בית־המדרש המקומי מול המוסדות המרכזיים 281; ישיבות ככל 281; ישיבת ארץ־ישראל 291; מימוש העצמאות 291
- 293 מוסדות הדין פרק ד
 זכות חוקית לאוטונומיה משפטית 294; מוסדות הדין וחיי הציבור 294; נהלים בבית־הדין 295; מוסדות חלופיים לבית־הדין בקהילה 308; בית־הדין במקום 317; הגדרות וסמכויות 317; בית־הדין המקומי כמוסד קבע 318; מינוי בית־הדין 322; מוסדות־דין שונים בקהילה 325; נאטר 325; הזקנים 326; הנגיד 329; תלמידי בית־המדרש 329; הקהילה כגוף שופט 331; הבאים מכוח בית־דין 333; אפוטרופסים 333; שליח בית־דין 334; סופרי בית־הדין 335; אמצעי אכיפה והרתעה 337; הקנס 337, החרם 339; עונשי הגוף 340; סיכום – בית־דין כמוסד מנהיג בקהילה 341; ביטויי ההנהגה 341; מקורות הסמכות 342; בין בית־הדין לבין מוסדות הנהגה אחרים 342
- 347 הנגידות בקירואן פרק ה
 אברהם בן נתן 348; הרקע לפעילותו 348; פעילותו 350; מקורות סמכותו 354; יעקב בן עמרם 362; הרקע לפעילותו 362; פעילות ומקורות סמכות 364; הנהגה מקומית ועולמית בפעילות הנגיד – המאבקים על גאונות ארץ־ישראל 368; סיכום 372

חלק רביעי — ייחוד הקהילה ועצמאותה

377 **פרק א** בין החברה המוסלמית לחברה היהודית
 הסיוג כמסייע לעצמאות הקהילה במקום 377; יחס המשטר ליהודים 378;
 הח'ארג' — הח'ארג'ים 378; האעלבים 378; הפאטמים 380; הזירים 382;
 מסגרת הקיום 384; יחס השליט לכינון ישות עצמאית 385; ההבט הרשמי 385;
 ההבט המעשי 386; תנאים לעצמאות ללא מגמה 388; בין בני החברה
 המוסלמית לבני החברה היהודית 389; בטחון הקיום בין שליט לחברה 389;
 תחומי המגע בין יהודים למוסלמים 391; ביטויים למתח 394; השפעת קשרי
 החברות על מוסדות הקהילה 395; אזור מגורי היהודים — הלכה ומעשה 395;
 מומרים 397; תחושת הייחוד של האוכלוסייה המגרבית המוסלמית והשפעתה
 על הקהילה היהודית 398

401 **פרק ב** המרכזים והקהילה
 מסגרת הדיון 401; ארץ-ישראל 402; המאה התשיעית 402; המאה העשירית
 404; המאה האחת-עשרה 405; מעמדה של הנהגת ארץ-ישראל בקהילות
 המגרב 408; כבל 410; הטענה לבכורה 410; ההכרה העקרונית בבכורה 412;
 ההכרה המעשית בבכורה 412; בין הנהגה יוזמת להנהגה נענית 412; טיב הקשר
 בין הקהילה למרכז 416; הגדרת הקשר — תלות; נאמנות ושותפות 419;
 השותפות 419; המגרכים בין כבל לבין ארץ-ישראל 422; התלות מרצון 422

425 **פרק ג** הקהילה וקהילות אחרות
 מקומה של הקהילה בין קהילות המגרב 425; מנהגי המקום 430; ייחודה של
 הקהילה — תמימת ותודעה 433; סיכום — מימוש מרחב העצמאות וכוח
 הקהילה במקום 436

נספחים ומפתחות

רשימת המקורות לתולדות היהודים בקירואן ממוינים לפי נושאי

439 **משנה ותקופות משנה**
 (א) המאה התשיעית 439; (ב) המאה העשירית עד 960 444; (ג) 960–1006
 447; (ד) 1006–1038 460; (ה) 1038–1057 480

495 **ביבליוגרפיה**

497 רשימת קיצורים של כתבי-עת
 498 רשימת הקיצורים הביבליוגרפיים

מפתחות

539 מפתח כתבי-יד
 549 מפתח מקורות
 567 מפתח שמות ועניינים

585 **רשימת תיקונים**

מפות

180 העיר קירואן
 346 קהילות ישראל באגן הים התיכון במאות ט'–י"א

הקדמה

הקהילה היהודית נחשבת תא המסד לחיי האומה היהודית בימי הביניים. היא היתה המסגרת שסייעה (ולעתים אפשרה) ליהודים, שהיו מיעוט בחברות זרות, להמשיך ולפעול. היתה זו מסגרת חברתית, ארגונית ופוליטית שבה אפשר היה לדאוג לקיומם של בני המיעוט היהודי בחברה הנוצרית והמוסלמית, ובעזרתה אפשר היה לשמור על ייחודם ולאפשר להם למלא ייעודים שונים בתנאים של גלות. הקהילה המקומית שימשה עבור בניה תחליף מוגדר ומובחן — במושגים של מחויבויות של שגרה למסגרת מדינית.

טבעי הוא שחקר תולדות הקהילה היהודית לתקופותיה, עמד במרכז העניין כבר בשלבים ראשונים של חקר תולדות עם ישראל. הספר נשען אמנם על תוצאות מחקר רב שנים של הקהילה; אולם לאור מה שנכתב עד עתה בתחומי הדיון השונים על הקהילה המקומית, בא חיבור זה למלא חוסר ולתקן מעוות.

החיבור מוקדש לתיאור מפורט של חיי הקהילה מקומית, אחת מקהילות ישראל בארצות האסלאם בימי הביניים — קהילת קירואן שבלב המגרב, בתוניסיה. בחיבור זה נבחנה יכולת הפעילות של הקהילה ושל מוסדותיה על יסוד דיון במכלול הגורמים שפעלו בקהילה זו במשך כשלוש מאות שנה. אין זו הפעם הראשונה שקהילה מקהילות ישראל בארצות האסלאם עומדת במוקד מחקר, ואפילו קהילת קירואן היתה יותר מפעם אחת נושא למונוגרפיות מפורטות, אלא שהללו עסקו בעיקר בכינוס פרטים מסוג ספרותי מסוים ובמנייתם. בחיבור זה נעשה נסיון לאסוף את כל המידע הכרוך במקום אחד, ללא הגבלת סוגות ספרותיות, כדי לשחזר בעזרתו את מלוא ההיקף של כוח הפעילות של בני אותו מקום. אגב השחזור, מצטיירת קהילת קירואן במהלכי ההתפתחות והנסיגה שלה במאות ט'–י"ג. אולם, הנסיון לעמוד על מלוא עוצמת הפעילות של בני הקהילה מיועד לתת מענה לשאלה מרכזית: מה היתה מידת העצמאות של הקהילה המקומית מול המרכזים?

הספר הזה מכוון לתקן את התפיסה שקנתה לה שביתה במחקר ההיסטוריה היהודית, ואשר לפיה הקהילות היהודיות הראשונות בימי הביניים התפתחו באשכנז בשלהי המאה העשירית, בעוד שבארצות האסלאם היו היהודים כפופים, בימי הביניים המוקדמים והעיליים, להנהגה המרכזית של הגאונים שבארץ ישראל ובבבל. לפי התיאור המקובל הקהילות המקומיות בארצות האסלאם היו נטולות עצמאות ושאו את הסמכות לפעילותן מן ההנהגה המרכזית, בעיקר מזו שישבה בבבל.

קירואן, שנבחרה לייצג את מהלך ההתפתחות של הקהילה המקומית בארצות האסלאם שמחוץ לתחום ה'רשות' — תחום ההשפעה הרשמית של ההנהגה של בבל או של ארץ ישראל — היתה מרכז של פעילות כלכלית ותרבותית. היא שכנה בלב המגרב, המערב המוסלמי, אזור שנחשב בדלני גם בעולם האסלאם. מהלכים פוליטיים וחברתיים שהתרחשו במגרב במאה התשיעית עד האחת-עשרה שימשו מצע נוח להתפתחויות בקהילות המגרב

היהודיות. מהלכים אלו, שהביאו לחורבן העיר בידי בדרווים, קטעו את הפעילות של מוסדות הקהילה ושל האישים המרכזיים בה בעצם תקופת פריחתה, תקופה שבה החלה לקנות לעצמה מעמד הנהגה בכיר בעולם היהודי.

אגב הדיון בקירואן עולה בחיבור תמונת העולם היהודי בארצות האסלאם על קשריו בין מזרח למערב ועל מקומה של קהילת הגשר בצומת החשוב שבו היתה ממוקמת. מן המחקר המוגש בחיבור זה עולה שהיו קהילות מקומיות עצמאיות בארצות האסלאם כבר במאה התשיעית. ובכל זאת, חרף העצמאות התפקודית והיכולת האינטלקטואלית שבקהילה המקומית, טיפחו בניה קשרים תדירים עם מרכזי ההנהגה המקודשים, קשרים שהביעו מחוות כבוד למרכזים ללא תלות רשמית או תפקודית בהם. מתכונת זו של קשרים בין קהילה מקומית למרכזים במזרח עולה אגב דיון גם כאשר לקהילות אחרות במגרב, בסיציליה ובספרד, והיא מחייבת עדכון של התפיסה המקובלת של תהליך צמיחת הקהילה המקומית בארצות האסלאם בימי הביניים.

פעילות הקהילה המקומית מוארת בעיקר בעזרת מקורות ראשוניים מגניזות קאהיר ובהם מקורות היסטוריים, ספרותיים ומשפטיים – הללו קטועים מטבעם, לא רק מחמת ההבחנה התחומית שביניהם, כי אם גם בשל אופיים של שרידי הגניזה של קאהיר, גניזה שרב חלקם של היהודים המגורבים בה. מכינוסם של המקורות על צידי העשייה החברתית המקומית וקיבוצם יחד על ציר ענייני וכתובולוגי מצטייר דיוקן דמותה של הקהילה המקומית ומתגלה עוצמתה בזמנה.

החיבור על עלייתה של הקהילה המקומית בארצות האסלאם מיוסד על עבודת הדוקטור שכתבתי בהדרכת הפרופסור חיים ביינארט, ושאותה הגשתי לאוניברסיטה העברית בירושלים. למרות הזמן הרב שעבר מאז נכתבה העבודה, לא נשתנו עיקר מסקנותיה. עבודות מחקר על חיי הציבור בארצות האסלאם באגן הים-התיכון בימי הביניים העיליים שנכתבו בעשור האחרון מחזקות את המסקנות שהוצעו באותה עבודה ומעשירות את תמונת חיי הציבור בקהילות נוספות. תמונה דומה עולה גם מקובצי מקורות היסטוריים מן הגניזה, שנתברכנו בהם בעשור זה. בעוד שעיקרי המסקנות של המחקר הראשון עומדות על עומדן, כמה סוגיות מרכזיות היו טעונות שינוי ועניינים רבים צריכים היו להקשר מעודכן לאור החידושים במחקר. בכל שנות הכנת הספר לפרסום, בבית ההוצאה לאור, הותר לי לעדכן, לשנות ולהוסיף את שמצאתי לנכון. סוגיות רבות ליבנתי עם מורים ועמיתים עוד בשנות המחקר הראשון ובשנים של עדכון, שלאחר מכן; אילו נמנו הם כאן, במקום הראוי להם בגוף הרצאת הדברים, בהערות השוליים וברשימות הביבליוגרפיות, היתה בכך המעטה במהות הסיוע שסייעו ובתלות של החיבור בהשגי עבודתם ובנסיונם. התודה להם באה כמאליה, בהיות החיבור תלוי בהם, והאחריות לכתוב בו תלויה בקולרי.

כוח חיבור זה, העוסק בחיי החברה לרובדיהם, ובהם משפחות בית ישראל באגן הים-התיכון בימי הביניים, נמשך והולך ממשפחות הורים, השופעות עידוד, עצה, תבונה וידע: רבקה וד'ז'ניה, יוסף ויונה, וסביבם ילדיהם ונכדיהם.

מלאכת הכנת הספר ארכה זמן רב ובמהלכה סייעו רבים, ובהם: הגב' עדינה נהיר, שהקלידה את הספר; הגב' ורדה לנרד, שהתקינה את הספר לדפוס; הגב' רמה זוטא, שהגיהה אותו; מר זאב אלקין, שקרא בו וביער שגיאות; מר נתאי שנאן שהכין את

המפתחות לספר; מר דן בנוביץ ומר רם גולדברג מהוצאת מאגנס, שליוו בסבלנות רבה ובקפדנות מקצועית את שלבי העבודה; ושמעון חן, חבר כאח, המוציא והמביא בטוב טעם ורעת — תודה להם על טרחתם ויישר כוחם על מלאכתם האחת שהם מנצחים עליה ובה. משרד החינוך והתרבות, המרכז לשילוב מורשת יהודי המזרח בתרבות ובחינוך, הוועדה האקדמית של המרכז להוראת יהודי המזרח ותרבותם וועדת המחקר שבפקולטה למדעי הרוח, קרן הזיכרון לתרבות יהודית, קרן מוריץ ושרלוטה ורבורג, קרן פדרמן שלידי המכון למדעי היהדות באוניברסיטה העברית בירושלים, וקרן האקדמיה האמריקאית לחקר היהדות — סייעו להכנת המחקר ולפרסום החיבור; תודה לפרנסי הקרנות ולחברים היושבים בוועדות האקדמיות שלהן.

הקדמה למהדורה השנייה

מהדורה זו של הספר יוצאת לאור כשנה לאחר המהדורה הראשונה, כיוון שהספר אזל מן השוק סמוך להדפסתו. בזמן הקצר שעבר מאז הדפסת המהדורה הראשונה לא נשתנו בעיני גופי דברים שחייבו תיקון בגוף הספר. ובכל זאת בדיקה מסודרת של כתבי־היד שעליהם נשען החיבור לעומת מספריהם כפי שהם מופיעים בהערות השוליים, בנספחים ובמפתחות חייבה תיקונים. מורים וחברים העוסקים בחקר גניזות קאהיר טרחו להעמיד אותי על טעויות אלה, ותודתי להם על עזרתם. תודה מיוחדת נתונה לחוקרי היחידה לחקר הגניזה שבאוניברסיטת קיימברידג' שבדקו בדיקה יסודית כל פריט ופריט ממאות כתבי־היד שבספרייתם, כדרכם בהכנת הביבליוגראפיות שלהם: ד"ר שלמה ק' רייף, העומד בראש היחידה, פיקח על הבדיקה שביצעה ד"ר אריקה הנטר. תיקונים אלו מתבטאים במפתח כתבי־היד, שסודר מחדש, וברשימה מקובצת המפנה למקומות שונים בספר שיש לתקן את הנאמר בהם לאור ממצאי הבדיקה החדשה.

שני מחקרים שמלאכת הכנתם לדפוס נשלמה זה עתה חשובים לענייננו: R. Brody, *The Geonim of Babylonia*, Yale University Press, 1997; 'ע' פליישר, 'שירו של רב האיי גאון אל רב יהודה ראש הסדר מקירואן — נסיבותיו וסביבותיו', תרביץ, סה (תשנ"ו), עמ' 451–481. המידע העולה ממחקרים אלו מעשיר את תמונת הזיקה שבין המרכזים לקירואן ומוסיף נדבך להבנת מקורות הסמכות של ראשי הציבור בקירואן. קוראי הספר היו נשכרים אילו הוספו דברים בגוף הדיון, בעקבות מחקרים אלו אך התוספות הללו תידחנה למהדורה מאוחרת יותר של הספר.

תודה שלוחה לראשי הוצאת מאגנס על טרחתם בהפצת הספר ובהכנת המהדורה החדשה.

מנחם בן-ששון

החוג ההיסטוריה של עמ-ישראל
האוניברסיטה העברית בירושלים